MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

VIDYAWARTA

Issue-36, Vol-20 Oct to Dec 2020
Peer Reviewed International Referred Research Journal

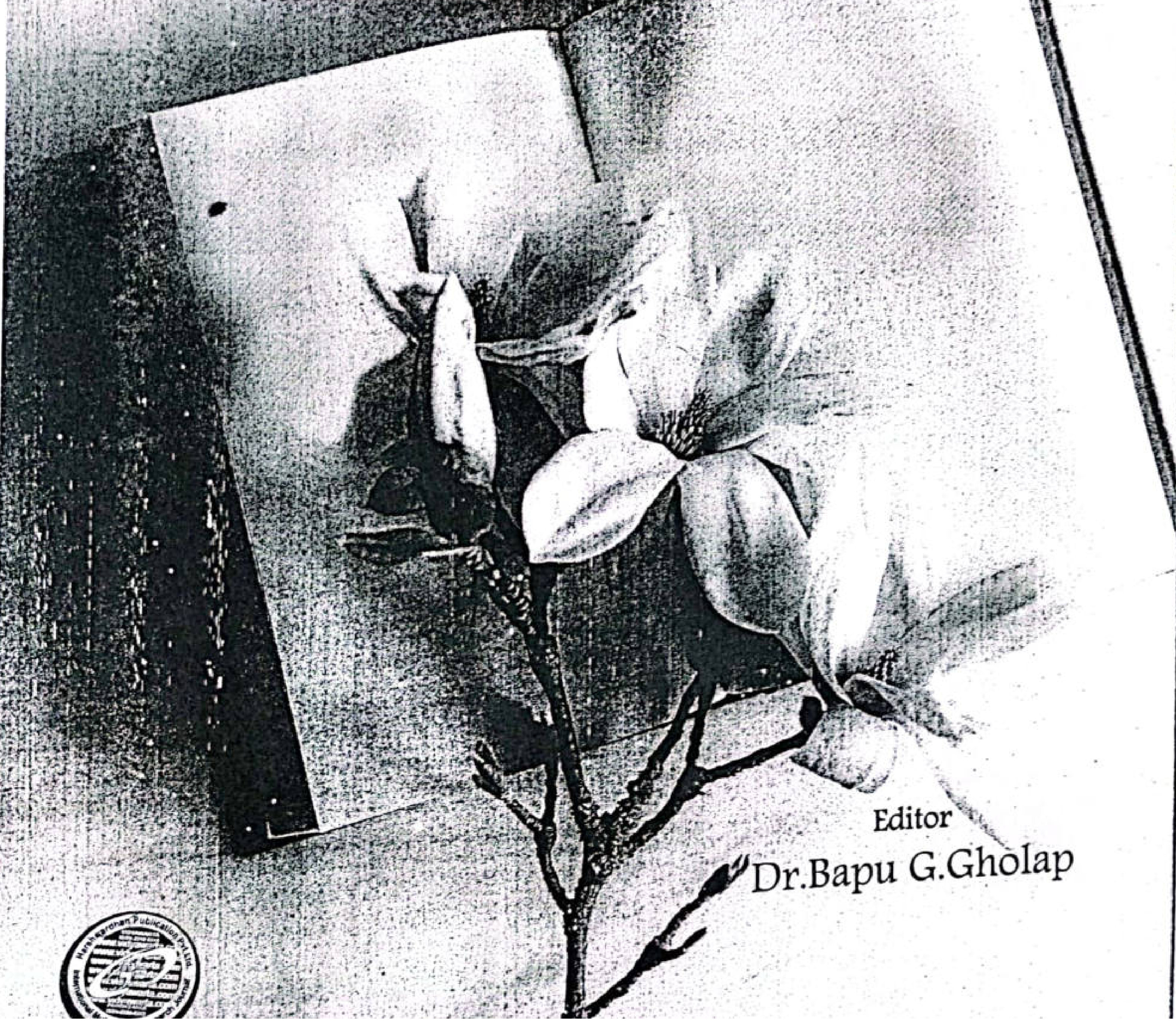

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Scanned with CamScanner

41

अश्वाची उत्पत्ती व त्याचा क्रमविकास

डॉ.आर.सी. फाटक
(इतिहास विभाग प्रमुख)
कला व विज्ञान महाविद्यालय, गढी
ता.गेवराई जि.बीड

****

प्रस्तावना :-

पृथ्वीतलावर मानवी जीवनाच्या आधीपासुन हजारो वर्षे घोडा अस्तित्वात आहे. परंतु घोड्याचा संगतवार इतिहास मात्र इ.स.पु. 2 ते 3 हजार वर्षापासुनच उपलब्ध आहे. त्याच्या मुळ स्थानासंबंधी शास्त्रज्ञांमध्ये एकमत नाही. घोडा हा प्राणी या वसुंधरेच्या नेमक्या कोणत्या भागातुन जगभर पसरला हे नीटसे ज्ञात नाही. आज दिसणारा घोडा आशियातील घोड्यांचा वंशज असावा असे सर्वसाधारण मानले जाते. जगामध्ये ज्या ज्या ठिकाणी घोडा दाखल झाला त्या ठिकाणी त्याचे स्वागत झाले. घोड्याच्या देखणेपणावर माणुस लुब्ध झाला. नंतरच्या काळात घोड्याचा संबंध सार्वभौमत्वासी जोडला जावुन आपली सत्ता इतरांनी मान्य करावी म्हणुन अश्वमेघासारख्या यज्ञास प्रारंभ झाला. थोडक्यात घोडा हे प्रतिष्ठेचे लक्षण बनले. घोड्याची स्मरणशक्ती चांगली असुन परतीच्या प्रवासात तो आपल्या मालकास मागे टाकतो. मानवाची उत्पत्ती आणि घोडा हा प्राणी याचा परस्पर सहसंबंध आहे. मानवाने मुळात केलेले पराक्रम हे घोड्याच्या सहकार्याशी निगडीत आहेत. अशा प्रकारे मानवास उपयुक्त असलेल्या या प्राण्याची उत्पत्ती नेमकी कशाप्रकारे झाली प्राचीन भारतीय साहित्य, जागतिक उत्खनने आणि प्राणिशास्त्र यांच्या आधारे आपणास त्याचा शोध घेता येतो. घोडा हा प्राणी उमद्या स्वभावाचा तसेच चपळकी आहे. जगतील कोणत्याही हवामानामध्ये तो तग धरु शकतो. घोड्याची उत्पत्ती, त्याचा क्रमविकास या संबंधी पुष्कळ माहिती आलेली आहे.

घोडा हा प्राणी प्राण्याच्या ईक्किडी कुलातील असुन त्याचे शास्त्रीय नाव ईक्कस कॅबॅलस असे आहे. उत्तर अमेरिकेमध्ये सापडलेल्या जीवाश्मावरुन ईक्किडी कुलातील प्राण्याच्या वंशजाच्या क्रमविकासाच्या सुमारे पाच कोटी वर्षाचा इतिहास स्पष्टपणे रेखाटता येतो. त्यानुसार इओसीन काळातील (सु.पाच.पाच कोटी वर्षापूर्वीच्या काळतील) घोड्यांच्या पुर्वजांना पुढील पायांना चार आणि मागील

Scanned with CamScanner

MAHMUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer Reviewed International Journal | [illegible] 2019 Issue [illegible], Vol. [illegible] | [illegible]

पायांना तीन बोटे होती व ते कोल्ह्या एवढ्या लहान आकाराचे होते. त्यांना घोड्यांचे पूर्वज म्हणून ओळखणे कठिण होते. [illegible] अपूर्ण खोबण, लहान आकाराची डोक्याची कवटी, आखूड मेंदू, चतुष्कोनाकृती दात, आखूड शेपटी, फक्त पाने व कोवळे अंकुर खाण्यायोग्य परंतु गवत खाण्याच्या निरुपयोगी असा दातांचा [illegible], पायाची आखूड हाडे व एकंदर लहानसा आकार यामुळे हे प्राणी आधुनिक घोड्यापेक्षा बरेच निराळे होते. 1

प्राणी विज्ञानामध्ये आपणास घोड्यांच्या विकासातील निरनिराळ्या अवस्थांना त्यातील समूहांना, निरनिराळी नावे दिलेली आहेत खालील उतारा वाचल्यानंतर आपणास हे लक्षात येईल.

इओसीन काळातील हायरॅकोथेरियम (?) या अवस्थेपासून ते आधुनिक घोड्यापर्यंतचा क्रमविकास सरळ रेषेत झाला अशी चुकीची समजुत प्रचलित आहे.तरी हायरॅकोथेरियम पासुन ओरोहिप्पस-इपिहिप्पस-मेसोहिप्पस-मायोहिप्पस येथ पर्यंत अडीच कोटी वर्षापर्यंत तो सरळ रेषेतच झाला असे दिसते. यापुढील क्रमविकास थोडाफार गुंतागुंतीचा दिसतो. मायोहिप्पस या अवस्थेनंतरच्या क्रमविकासाच्या वेळा अँकिथेरीनी आणि ईक्विनी असे दोन समुह निर्माण झाल्याचे दिसते. अँकिथेरिनी या समुहामध्ये फारसा क्रमविकास न होता सु. एक कोटी वर्षापूर्वी हा समुह नामशेष झाला ईक्विनी हा समुह मात्र चांगल्या तऱ्हेने तगधरुन राहिला याच सुमारास मायोसीन काळात दोन कोटी वर्षांपूर्वी पृथ्वीवर विशेषतः पठारावर गवत उगवण्यास सुरुवात झाली आणि या समुहातील प्राणी गवताळा उपजिवीका करु लागले. गवताबरोबर त्यांना चिकटलेली वाळु खाणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे दातांची जास्त झीज होणेही साहजिकच होते. इक्विनी या समुहातील प्राण्यांच्या दातांमध्ये गवत खाण्यासोबत बदल होत गेले व ईक्विनीच्या पुढील क्रमविकासामध्ये म्हणजे पॅरॉहिप्पस व मेरिकहिप्पस या अवस्थांमध्ये हे बदल पूर्ण झाले. दातांतील बदल पूर्ण झाले तरी मेरिकहिप्पस या अवस्थेमध्ये पायाची तीन बोटे कायमच राहिली. डोक्याची कवटी व पायांची लांबी यात मात्र बदल झाले त्यामुळे दीड कोटी वर्षांपूर्वीचे मेरिकहिप्पस या अवस्थेतील मायोसीन काळातील हे समुह हल्लीच्या तट्टासारखे दिसत असावेत. 2

घोड्यांच्या क्रमविकासाची ही माहिती उत्खननामध्ये सापडलेल्या जीवाश्मांच्या आधारे मांडण्यात येत आहे. मायोसीन काळाच्या अखेरीस मेरिकहिप्पस ह्या अवस्थेतील घोडे सर्रास गवतावर चरु लागले. यानंतर झालेल्या घोड्यांच्या क्रमविकासाची नोंद प्राणीशास्त्रवेत्ते पुढीलप्रमाणे देतात. मेरिकहिप्पस अवस्थेतुन सहा अवस्थांची उत्पत्ती झाली. त्यातील बहुतेक नामशेष झाल्या परंतु हिप्पॅरिऑन म्हणून संबोधल्या गेलेल्या अवस्थेपासुन उत्पन्न झालेली [illegible] हिप्पॅरिऑन ही अवस्था [illegible] हा [illegible] होती. [illegible] हिप्पॅरिऑन या अवस्थेतील [illegible] पण त्यानंतरच्या [illegible] उत्तर अमेरिकेतून [illegible] आणि आफ्रिका [illegible] हा दुसऱ्या अवस्थेतील [illegible] बोटांतील मधल्या तीन बोटांची हाडे आखूड [illegible] दोन बाजूची [illegible] होती [illegible] बोटाची हाडे इतकी लहान झाली की ती [illegible] गेली. [illegible] अवस्थेपासून [illegible] ईक्वस निर्माण झाले व त्यांचा प्रसार [illegible] झाला. याचे प्लाइस्टोसीन काळातील (सुमारे [illegible] वर्षांपूर्वीच्या काळातील) जीवाश्म [illegible] सापडतात.3

घोड्यांच्या क्रमविकासाचा हा इतिहास [illegible] व इतर देशातील उत्खननात सापडलेल्या जीवाश्मांवरुन [illegible] माहितीच्या आधारे उपलब्ध झाला आहे. घोड्यांची उत्पत्ती व क्रमविकास या संबंधी विश्वकोषकारकाय म्हणतात ते आपण पाहिले. प्राचीन भारतीय पुराणग्रंथामध्येही घोड्यांच्या उत्पत्तीविषयी [illegible] माहिती मिळते व पूर्वी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकार घोड्यांच्या उत्पत्तीविषयी काय सांगतात हे आपण पाहु.

"प्राणीशास्त्राच्या दृष्टीने ईक्कडी या जातीपासून घोड्यांच्या सर्व उपजाती झालेल्या आहेत असे आढळून येते. इतर प्राण्यांहून घोड्याचा असा विशेष आहे की, त्याची शेपूट लांब केसांच्या झुबक्याची असुन त्याची आयाळही मोठी असते. त्याचे कान आखुड असतात. अवयव लांब केसांच्या झुबाक्याची असून त्याची आयाळही मोठी असते. त्याचे कान व अवयव लांब असतात त्याचे डोके आखुड असते त्याचा रंग करडा, पांढरा व पिंगट असा असतो. घोड्यांच्या दोन संकरज अशा जाती आहेत, नॉर्वे देशातील डन तट्टे व अरबस्तानांतील बॉर्ब जातीची तट्टे प्रसिद्ध आहेत. युरोपच्या वायव्येकडील घोडे डन व बॉर्ब अशा दोन्ही जातीचे आहेत. शिवाय केल्टिक घोडा व मंगोलियातील रानटी घोडा अशाही जाती आहेत. युरोपातील बहुतेक काळ्या रंगाचे घोडे डन व बॉर्ब अथवा अरब या दोन जातींच्या मिश्रणामुळेच झालेले आहेत... परंतु सद्या सर्व जगात घोड्यांच्या विविध जाती असलेल्या आढळतात व त्यांच्यात बरीच सुधारणा झाल्याचेही दृष्टीस पडते. घोडा, रानटी घोडा व तट्टु या प्रमाणे गाढव, झिब्रा, कॅंग्गा अशा घोड्यांच्या उपजाती आहेत. प्राणीशास्त्रवेत्यांच्या मते घोड्यांच्या वर दिल्याप्रामणे अनेक उपजाती आहेत व त्यांचा परस्पर संबंध इतका निकट आहे की, वरील पैकी कोणत्याही एका जातीचा दुसऱ्याशी संबंध घडला तर सहज निपज

Scanned with CamScanner

होवु शकते." 4

आज जगामध्ये घोड्यांच्या अनेक जाती आहेत. घोडा पृथ्वीवरील सर्वच प्रकारच्या हवामानामध्ये टीकुन राहतो. त्याचा क्रमविकास होत असतांना अनेक जाती निर्माण झाल्या व वेगवेगळ्या हवामानाच्या प्रदेशामध्ये त्या असल्याचे पुरावे संशोधकांना मिळाले आहेत. पृथ्वीवरील घोड्याच्या अस्तित्वाचा इतिहास मांडतांना अभ्याक लिहितात की, घोडा हा प्राणी मानवाच्या अधीपासुन पृथ्वीतलावावर अस्तित्वात आहे. आजचा घोडा आशियातील घोड्यांचा वंशज मानला जातो. कारण उत्तर मध्य आशियामध्ये त्याचे वस्तिस्थान होते आणि तेथुन त्याच्या तीन शाखा निघाल्याचे समजले जाते. एक चीन व मंगोलियाकडे गेली. दुसरी पश्चिमेकडे युरोपात आणि तिसरी व महत्वाची ईशान्येकडे पार्शिया (इरान) भारत, अरेबिया व इजिप्तमार्गे उत्तर आफ्रिकेपर्यंत पाहोचली. चीन व युरोपकडे गेलेल्या घोड्याच्या शाखा विकास न पावता नामशेष पावल्या असे तज्ञांचे मत आहे. तिसऱ्या शाखेतील घोड्यांपासुन आधुनिक घोडा जन्मास आल्याचे समजण्यात येते, इतर प्राण्यांच्या तुलतेन घोडा बऱ्याचे उशीरा माणसाळला, परंतु मानवाच्या उन्नतीसी त्याचे जवळचे नाते जडले. ज्या ठिकाणी मानसाची पावले उमटली त्या ठिकाणी घोड्यांच्या खुरांचा ठसा आढळले असे जॉन ट्रॉटवुड मुर म्हणतो. मुख्यत्वे घोड्यास सैन्यात महत्वपूर्ण स्थान मिळाले, रोमन सम्राज्यातील घडलेल्या युद्धामुळे पाश्चात्य व पौर्वात्य घोडे एकत्र आल्यामुळे त्यांच्या संकरामधुन चांगल्या जातीची पैदास झाली. नंतरच्या काळात मुर लोकांनी अरबी व पौर्वात्य घोडे स्पेनमध्ये नेले. त्याठिकाणी घोड्यांच्या पैदासीकडे शास्त्रीय दृष्ट्या विशेष लक्ष देण्यात आले. अमेरिकेत वसाहतीसाठी गेलल्या स्पॅनिश लोकांनी हे उत्तम जातीचे घोडे तेथे नेले. पूर्वी अमेरिकेत रानटी अवस्थेत असणारे घोडे हे रानटी नसुन ह्या स्पॅनिश घोड्यांचे वंशज मानले जातात खऱ्या अर्थाने रानटी प्रेझ व्हाल्यस्की ही एकच जात इ.स. 1879 च्या सुमारास पश्चिम मंगोलियात आढळली टारपन ही आणखी एक जंगली घोड्याची जात मध्य युरोपमध्ये भटकत असे. 5

जागतीक प्राणीशास्त्रवित्यांनी वरीलप्रमाणे घोड्यांच्या उत्पत्तीची दिलेली माहिती ही उत्खननाच्या आधारे जे पुरावे मिळाले त्याचप्रमाणे जागतिक पातळीवर घोड्याच्या उत्पत्तीचा शास्त्रीय दृष्टीने जो अभ्यास झाला त्या आधारे देण्यात आलेली आहे. या जागतिक संशोधक व पुरातत्वेत्यांच्याही काही शतके आगोदर प्राचीन भारतीय शास्त्रवेत्यांनी घोड्यांच्या उत्पत्तीविषयी लिखान केलेले आहे. प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये घोड्यासंबंधी पुष्कळ उल्लेख आढळतात. घोडा हा एक युद्धेपयोगी व वाहनोपयोगी माणसाळलेला प्राणी ऋग्वेदापासुन माणसाला उपयुक्त ठरला असल्याचे पुरावे मिळतात. घोडा हा वेगवान असल्यामुळे वैदिक आर्यांना तो प्रिय होता. घोड्यांच्या उत्पत्तीविषयी ऋग्वेदामध्ये पुढील नोंद मिळते. "वसु नामक देवांनी घोड्याला सुर्यापासुन उत्पन्न केले वायुने त्यास रथाला जोडले, गंधर्वांने त्याचा लगाम धरला व इंद्र प्रथम त्यावर आरुढ झाला."6

वरील प्रमाणेच आणखी एका ठिकाणी घोड्यांची उत्पत्ती पुढील सात प्रकारांनी झाल्याचे सांगितले आहे.

"अमृत, बाष्प, अग्नि, वेद, अंड, गर्भ व साम या सातापासुन घोड्यांची उत्पत्ती होते." 7 अशी माहिती भारतीय शास्त्रवेत्ते देतात. एवढेच नसुन अतिप्राचीन शालिहोत्र ऋषींच्या अश्वशास्त्रामध्ये घोड्यांच्या उत्पत्तीविषयी माहिती आलेली आहे. घोडा या प्राण्याचा वैद्यकिय दृष्टीकोनातुन शास्त्रशुद्ध अभ्यास जगात सर्वप्रथम जर कोणी केला असेल तर तो या प्राचीन भारतीय शाहिहोत्र ऋषींनी. शालिहोत्र ऋषींचा मुळ ग्रंथ संस्कृतमध्ये असुन महालिंगदास नावाच्या शिवकालीन एका कवीने या संस्कृत ग्रंथाची रचना देवनागरी भाषेमध्ये केली व त्या ग्रंथास शालिहोत्र हे नाव दिले. शालिहोत्र नामक प्राचीन ग्रंथात घोड्यांच्या उत्पत्तीसंबंधी आलेली माहिती याप्रमाणे आहे.

"आश्वपतीरुपेश्वर होता तो प्रतिदिनि होम करिता
तेने होमे धुम्ररुळता नेत्रि आश्रुपातगळति" ||2||
"लोचणी आश्रुपातगळति ते होते झाडिति तेथे जन्मपावति
तुरुंगम जाति" ||3||
"वामलोचनि घोडि जन्मलि दक्षण लोचनि घोड्याचि
उत्पतिजालि
तेथुन विस्तारु पावलि आश्वाची जाति" ||4||
"आश्रुपाता पासोनि जन्मले म्हणोनि आश्व ऐसे नाम पावले
त्याचे कथन करुनि सांगितले पुत्रालाही" ||5||.. 8

अर्थ

प्राचीनकाळी अश्वरुपेश्वर नावाचा ऋषी होता. तो रोज होम करत असे. होमाच्या धुरामुळे त्याच्या डोळ्यातुन अश्रु गळत ते अश्रु तो ऋषी हाताने बाजुला झटकुन टाकत असे. हाथाने झटकुन टाकण्यात येणाऱ्या आश्रुपासुन घोड्यांची उत्पत्ती झाली अशी अख्याईका दिली आहे. डाव्या डोळ्यातील अश्रुपासुन घोडी जन्मली आणि उजव्या डोळ्यातील आश्रुपासुन घोडा जन्मास आला आणि त्यापासुन घोड्यांच्या जातीचा विस्तार झाला. अश्वपातापासुन घोड्याचा जन्म झाल्यामुळे त्यास अश्व ही संज्ञा पडली. अश्वरुपेश्वर या ऋषींनी या संबंधीची माहिती सोळोत्री या आपल्या मुलास दिली व त्याच्या नावावरुन या ग्रंथास "सोळोत्रे आख्यान" हे नाव दिले. या प्रमाणे घोड्यांच्या उत्पत्तीची माहिती शिवकालीन कवी महालिंगदासच्या

Scanned with CamScanner

शालिहोत्र नावाच्या ग्रंथामध्ये आलेली आहे.

भारतीय पुराणग्रंथामध्ये घोड्यांच्या उत्पत्ती संबंधीची माहिती या प्रमाणे आलेली आहे. प्राचीन काळापासुन माणसाचा सर्वांत प्रिय प्राणी म्हणुन घोड्यास ओळखले जाते. म्हणुनच अशा प्रिय प्राण्याच्या उत्पत्तीचा इतिहास आपण आधुनिक प्राणिशास्त्रवेत्यांच्या आणि प्राचीन भारतीय साहितीकांच्या दृष्टीने जाणुन घेतला. "इ.स.पू. 3000 वर्षाच्या सुमारास मध्य आशियामध्ये घोडा माणसाळला गेला व मेसोपोटे मियामधील लोकांनी इ.स.पू. 1700 च्या सुमारास त्याचा लढाईत रथे ओढण्यासाठी उपयोग केल्याचे दिसते. स्वारीसाठी त्याचा उपयोग इ.स.पु. 900 च्या सुमारास होऊ लागला" 9

सारांश

आशाप्रकारे घोडा हा प्राणी प्राचीन काळापासुनच माणवाचा एक प्रामणिक सहकारी म्हणुन वावरला आहे. घोड्याची चाल आणि वफादारी या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. त्याचप्रमाणे त्याची स्मरणशक्ती खुप चांगली असते. घोडे कधीच भेटलेल्या व्यक्ती किंवा जागेला विसरत नाहीत. घोड्यांना उभे राहण्यापेक्षा बसण्यासाठी अधीक उर्जा खर्च करावी लागते. म्हणुन ते सहसा उभे राहुनच विश्रांती घेतात असे जाणकरांचे मत आहे. अश्या प्रामाणिक प्राण्याचे महत्व ओळखुनच आपल्या पूर्वजांनी घोड्याला आपल्या जवळ मोलाचे स्थान दिले होते.

संदर्भ :-

1. सं.लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश खंड ३ 5 मुंबई 1981 पृ. 588
2. उपरोक्त ------- पृ.588
3. उपरोक्त ------- पृ. 589
4. सं.श्री.व्यं.केतकर, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश खंड - 13 पुणे 1925, पृ. 15-16
5. सं.लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश, खंड - 5 मुंबई 1981 पृ. 590
6. सं.महादेवशास्त्री जोशी, भारतीय संस्कृती कोश, खंड - 3 पुणे 1962 पृ. 276
7. सं.महादेवशास्त्री जोशी, भारतीय संस्कृती कोश, खंड - 1 पुणे 1962 पृ. 297
8. सं.रा.चिं.फाटक, मराठे कालीन घोडदळ आणि पागा पी.एच.डी.प्रबंध औरंगाबाद 199 पृ. 317
9. https://vishwakosh.marathi.gov.in